

BÁNFI SZILVIA

A bécsi Singriener-nyomda (1510–1562)¹ könyvdíszjeinek utóélete a magyarországi nyomtató műhelyekben

A könyvnyomtatás feltalálását követően viszonylag feltűnően korán induló magyarországi nyomdászatnak 1480-tól 1525-ig nem volt folytatása.² A hazai írástudók olvasmányaikat külföldről hozták be, és saját írásaikat Krakkóban vagy Bécsben magyar nyelven jelentették meg. A közelebb eső osztrák nyomtató műhelyekkel kialakult személyes kapcsolatnak is köszönhetően a 16. századi nyugatmagyarországi nyomdáink jelentékeny részénél (Sárvár-Újsziget, Huszár Gál, a Hoffhalterek, Telegdi Miklós, Bornemisza Péter, Johannes Manlius műhelye) kimutatható a készletek egészének, vagy egyes darabjainak bécsi eredete. A királyi Magyarország területén tevékenykedő nyomdászaink felszerelésüket a következő században úgyszintén gyakorta ugyanebből a közeli forrásból szerezték be, amelyet V. Ecsedy Judit újabb kutatásai megerősítettek.³ Az alábbiakban eddig nem ismert adalékkal kívánunk szolgálni a császárvárosban működött, egykor jelentős Singriener-féle tipográfia néhány elemének magyarországi nyomtató műhelyekben történő fölbukkanásáról és továbbéléséről a 16–17. században.

Az Országos Széchényi Könyvtárban található azok a naptártöredékek, amelyet Pesti Gábor *Nomenclatura sex linguarum*⁴ című 1554-ben, az ifjabb Johann Singriener által kiadott művének csonka példánya kötetstáblájából az 1956-os restaurálásakor áztattak ki. A Schlauch Lőrinc püspök könyvtárából a nemzeti könyvtár állományába került 8° formátumú nyomtatvány sérült, megbontott eredeti kö-

¹ Johannes Singrenius 1510-ben Hieronymus Vietorral közösen alapított nyomdát Bécsben, amelyet 1514-ig együtt működtettek. Singrenius társának Krakkóba való távozását követően önállóan dolgozott. Tipográfiájának készlete a húszas évek elején bővült a császárváros legjelentősebb officinája, Johannes Winterburger nyomtató műhelye (1492–1519) készletéből. Az idősebb Singrenius halálát követően fiai, Matthäus és Johann vezették a nyomdát 1545 és 1549 között közösen, majd 1549-től 1562-ig már csak az ifjabb Johann Singriener irányította egyedül a tipográfiát.

² A 16. század első hazai nyomdájáról legújabban lásd SIMON Zsolt: *Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből.* = MKsz 2009: 1–29.

³ V. ECSEDY Judit: *Bécs: 17. századi nyomdafelszerelésünk egyik forrása.* = MKsz 2005. 25–41. és német nyelvű változata VÍZKELETY-ECSEDY, Judit: *Wien und Ungarn – typographische Beziehungen im 17. Jahrhundert.* = Gutenberg Jahrbuch 2006: 295–305.

⁴ RMNy 103.

téséből az eddigi megállapítás szerint három különböző naptár töredéke került elő, amelyek közül kettőt biztosan a fent megnevezett bécsi nyomda bocsátott ki az 1555. és 1556. esztendőkre. A falinaptárak közül a német nyelvű változat 1555-re szól: Christoph Stathmion: *Als man zelt nach Chr[...] Gepurt/ 1555.* [Wien, Johann Singriener, d. J. 1554],⁵ míg a latin nyelvű 1556-ra: Paulus Fabricius: *Ephemeris pro A[nn]o ... Dei M. D. LVI. est avtem annvs...* Excusum Viannae per Joannem Singrenium.⁶ A harmadik nyomtatványból csak minimális, azonosítatlan rész maradt meg,⁷ ezért azt a töredékgyűjteményben helyezték el.

Mind a két, azonosított falinaptár-töredék felső részén ugyanaz a piros és fekete színnyomással készült, Bécs városát ábrázoló 60×287 mm méretű fametszet látható (1. ábra). Christoph Stathmion 1555. évre szóló, csupán 162×105 mm méretben megmaradt német nyelvű naptárának töredéke szerkezetében minden valószínűség szerint megegyezett, a későbbiekben részletesen ismertetendő, a kötetstáblából előkerült másik, a következő esztendőre kiadott latin nyelvű változatával. Ezen az 1554-ben nyomtatott töredék fennmaradt részletén evangéliumi képek nem szerepelnek. E német nyelvű változat részének tekintette, ezért nem különítette el és emelte ki az akkori feldolgozó könyvtáros azt a három – 32–35×104–108 mm méretű – töredéket, amely feltehetően ugyancsak egy 1555. évre készült egykori kalendáriumból maradhatott meg. A három kicsiny töredéken látható betűtípusok, valamint a 24×25 mm-es hiányos, sérült evangéliumi képek azonban, ellentétben a két másikkal, jelen ismereteink szerint biztonsággal nem köthetők a Singriener nyomdához. Ezért úgy véljük, ez egy negyedik kalendárium töredéke lehet, amelynek pontos azonosítása még további kutatást igényel.

Az 1556. esztendőre szóló Paulus Fabricius latin nyelvű falinaptár-töredéke vizsgálata alapján megállapítható, hogy két egykori példányának 19 szétvágott darabját áztatták ki a *Nomenclatura sex linguarum* 1554-es kiadásának korabeli kötéséből. A viszonylag épen maradt részek (a legnagyobb töredék mérete 162×105 mm) kirakása, valamint az ezeken található szövegrész megszámlálható sorainak száma alapján a falinaptár kikövetkeztethető hosszúsága megközelítette az egy métert, eredeti szövegtükör mérete 805×287 mm lehetett. A kalendárium épségben megmaradt jobb alsó részén olvashatók a naptárjelek, azok magyarázata, valamint az 1556. esztendőben előforduló csillagászati jelenségek leírása.

⁵ Jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban (OSzK): Ant. 7100. Lásd még SEETHALER, Josef: *Das Wiener Kalenderwesen von seinen Anfängen bis zum Ende des 17. Jahrhunderts.* Dissertation an der Universität Wien. (Wien), 1982. 82. ; BNH Cat. E 182.

⁶ Jelzete az OSzK-ban: Ant. 3170. Lásd még SEETHALER: *i. m.* (5. jegyzet) 83.; BNH Cat. F 55.

⁷ T. 2909 jelzeten található az a 12,0×3,2 cm-es töredék, amely feltehetően egy 8° formátumú, általánosan elterjedt (V. ECSEDY Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszjelei 1473–1600.* Bp. 2004. /Hungaria Typographica I./ (Továbbiakban: Hung. Typ. I.) 36. 8. számú) típusú (4,2×6,6 mm-es) aldus levelekkel keretezett, ismeretlen kalendárium két levelének szétvágatlan középső, az egykori naptár két lapjának jobb- és baloldali részét megőrkítő darabjából maradt meg. A minimális betű, illetve az evangéliumi képből látható 26×2 mm-es piciny részlet alapján sem a mű, sem a nyomda biztonsággal nem volt azonosítható.

Alatta szerepel a kalendáriumot megjelentető nyomdász neve és privilégiuma: „Excusum Viennae per Johanne[m] Singrenium. Cum gratia & priuile. Rom. Regiae Mai.” (2. ábra)

A piros és fekete színnyomással készült falinaptárt három hasábba szedték, ezeken belül egymás alatt sorakoztak négyesével a hónapok, ebben az elrendezésben a teljes évet alkotva. Egy-egy hónaphoz négy-négy evangéliumi illusztráció kapcsolódott (átlagos méretük 24×29 mm), amely a vasárnapi evangéliumi szöveget szemléltette. Az újszövetségi illusztrációk fölött két-három soros bibliai idézet található. A 12 hónaphoz így összesen 48 darab evangéliumi kép társulhatott az egykori nyomtatványon. A hónapokat négy soros, kurzív típusú szedett hónapversek választották el egymástól (3. ábra). A falinaptár megmaradt alsó középső részén látható a 12 hónapjegyet ábrázoló töredékes fametszet, amelynek kikövetkeztethető mérete nagy valószínűséggel [84×65?] mm lehetett. Az aktualitásukat már elvesztett falinaptárak makulatúraként való hasznosítását indokolhatja még az is, hogy néhány helyen a piros szín nyomása elcsúszott.

A szakirodalomban ismeretes, hogy a Singriener-nyomda készletének egyes darabjai még a nyomtató műhely 1562-es végleges megszűnése előtt szétszóródtak, már ekkor más bécsi tipográfiai tulajdonába kerültek.⁸ Így többek között az I. Ferdinánd által pénzüsszeggel is támogatott, 1559-ben az Am Hofon lévő, elhagyott karmelita kolostorban helyet kapó Jezsuita-nyomda készlete is többnyire az egykor jelentős bécsi officina dísz- és betűtípus-készletéből építkezett.⁹ Amikor II. Miksa apja halála után, 1565-től megvonta az évi 300 forintos támogatást a jezsuitáktól, majd magát a kollégiumot feloszlatta, a Jezsuita-nyomda is nem sokára (1567) befejezte működését.¹⁰ Felszerelése közel tíz évig használaton kívül, gazdátlanul porosodott. 1577. november 20-án írták alá azt az adásvételi szerződést, amelynek értelmében Telegdi Miklós érseki helynök megvásárolta a részben Rudolf császártól és részben az esztergomi káptalantól kapott jelentős összegért a jezsuiták elhagyott nyomtató műhelyét. Telegdi a tipográfiai készletet Nagyszombatban, saját házában helyezte el, és az újra felállított nyomdai felszereléssel az első hazai katolikus műhely a következő esztendőben itt kezdte el a nyomtatást.

⁸ LANG, Helmut: *Die Buchdrucker des XV bis XVII. Jahrhunderts in Österreich*. Baden-Baden, 1972. 50–52.

⁹ Az 1559 és 1567 között működő bécsi Jezsuita nyomda és a Singriener-féle nyomda 1562-ig párhuzamosan működött Bécsben mégpedig úgy, hogy a jezsuiták az általuk megvásárolt Singriener-féle nyomdai felszerelést használták. Külön vizsgálat tárgya lehet, hogy az ifjabb Singriener 1559 és 1562 között milyen készlettel működtette tipográfiáját. VOIT, Petr: *Encyklopedie knihy*. Praha, 2006. 903. – SEETHALER: *i. m.* (5. jegyzet) 117.

¹⁰ MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-geschichte 1482–1882*. Wien, 1883. 96. – IVÁNYI Béla-GÁRDONYI Albert: *A királyi magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*. Bp. 1927. 16. – DURST-MÜLLER, Anton, d. J.: *500 Jahre Druck in Österreich*. Wien, 1982. 54–55.

A magyarországi nyomdászattörténeti szakirodalom¹¹ már a nagyszombati Telegdi-féle officina készletének vizsgálatakor észrevette a Singriener-féle díszek és iniciálék előfordulását, de a több száz művet kinyomató, híres bécsi Singriener-tipográfia teljes készletének pontos ismerete hiányában további összefüggések megállapítására nem juthatott.

A bécsi Jezsuita-nyomda és a császárvárosban működő Raphael Hoffhalter készletének elkülönítése kapcsán figyeltünk föl a Singriener-nyomda könyvdíszjeinek, valamint egyes betűtípusainak a jezsuiták által megjelentetett nyomtatványokban való előfordulására. Joggal adódott, hogy bevonjuk vizsgálódásunk körébe a nagyszombati Telegdi-féle műhely készletét is. Éppen ezért összehasonlítottuk a bécsi Singriener-féle falinaptár töredék evangéliumi képeit a nagyszombati Telegdi-nyomda 1583-as, ugyancsak töredékesen fennmaradt falinaptárának¹² képeivel.¹³ Az azonosság rögtön szembeötlő volt. A Singriener-féle töredékben található 25 darab evangéliumi képből 19 megtalálható a nagyszombati töredéken.

Borsa Gedeon korábban részletesen tanulmányozta azoknak a magyarországi nyomtató műhelyeknek a fametszetsorozatait, amelyeket perikopás könyvek illusztrálására alkalmaztak.¹⁴ Logikus volt az általa vizsgált öt műhelyben használt evangéliumi illusztrációkkal is egybevetni a hírneves bécsi műhely 1555-ben alkalmazott, a következő esztendőre szóló latin nyelvű naptárban szereplő fametszeteit. Az összevetés alapján megállapíthattuk, hogy a nagyszombati Telegdi-officina birtokába került egykori Singriener-tipográfiából származó evangéliumi képeket e katolikus nyomtató műhely 1609-es megszűnését követően a bártfai Klöss-nyomda¹⁵ használta nyomtatványában a 17. század első harmadában, 1612-től 1630-ig.¹⁶ Az ifjabb Singriener által nyomtatott 1556-ra szóló latin falinaptár-töredék (3. ábra) 25 darab evangéliumi képével a Klöss-féle készlet 20 fametszete azonos. A nagyszombati (47 darab) és a bártfai (46 darab) nyomdák fennmaradt evangéliumi képeinek összehasonlításából megállapítható, hogy 17 fametszet egyezik (Melléklet. Táblák). A Singriener tipográfiából származó 48 darab evangéliumi metszet

¹¹ SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. 100–102. – 7. jegyzet. 110–116.

¹² *RMNy* 530. E nyomtatványnak három töredékes példánya a nagyszombati városi levéltárban kötetstáblából került elő.

¹³ Hung. Typ. I.: 539–540.

¹⁴ BORSA Gedeon: *A legrégebb magyar perikopás könyvek illusztrációi I–V*. In: *Könyvtörténeti írások*. I. Bp. 1996: 166–205. Korábban a Gutenberg Jahrbuch 1979–1983-as köteteiben német nyelven publikálta az ezekkel a magyarországi nyomdákban használt evangéliumi fametszetekkel kapcsolatos összehasonlító vizsgálatainak eredményeit.

¹⁵ Uo.: 191–196.

¹⁶ Farkas Ágnes szíves szóbeli közlése alapján, akinek ezúton is megköszönöm, hogy a rendelkezésemre bocsátotta megjelenés előtt az általa kigyűjtött Klöss-féle fametszeteket. Farkas Ágnes tanulmánya és a bártfai Klöss nyomda készletének repertórium. In: *Hungaria Typographica II*. Bp. 2010. Balassi Kiadó, 107–109, 283–285. (Továbbiakban: Hung. Typ. II.) Farkas Ágnes maga is felfigyelt az evangélikus képeknek nagyszombati előzményére.

közül feltehetően valamennyi, de legalább 46 dúc kerülhetett át a két felső-magyarországi műhely tulajdonába.

A falinaptár igen kelendő és a nyomdász számára jövedelmező nyomdatermék volt. A nagy példányszámban kinyomtatott dokumentumtípusból jobbára csak kötéstáblából kiáztatott, töredékes példányok maradtak fenn. Ezért csak sejthető, hogy az említett tipográfiák évente megjelentethettek ilyen típusú kalendáriumokat. Az előzőekben ismertetett bécsi töredékek alapján jogosan feltételezhető, hogy a Singriener-féle műhelyben egyszerre német és latin nyelvű változatban is évente adtak ki falinaptárakat. Annak megállapítására, hogy az evangéliumi képek fametszetei a híres bécsi nyomtató műhely birtokában mely időponttól kezdve voltak meg, a vizsgált fametszeteket összehasonlítottuk az Országos Széchényi Könyvtár állományában megtalálható, az 1540-es esztendőre szóló, Johann Vögelin-féle az idősebb Johann Singriener által megjelentetett falinaptár képeivel.¹⁷ (4. ábra) E több példányban fennmaradt naptár-töredéken a heti evangéliumi textust szemléltető eltérő méretű (19×24 mm) és stílusú fametszetek találhatók. Ezek nem azonosak az ifjabb Singriener által használt evangéliumi illusztrációkkal. Vagyis a nyomdát öröklő ifjabb Johann Singriener apja 1545-ös halálát követően a sok használatától megkopott evangéliumi kép-sorozat helyett az 1540-es évek vége, illetve az 1550-es évek eleje közötti időkorban új sorozatot szerzett be. E jobb állapotban lévő dúccok kerültek át az 1550-es és 60-as évek fordulóján a jezsuiták bécsi nyomdai felszerelésébe, amelyet mai tudásunk szerint egyébként ők nem alkalmaztak. 1577-et követően a nagyszombati Telegdi-nyomda, majd utóbb annak 1609-es megszűnését követően a bártfai Klöss-nyomda birtokában és használatában voltak a 17. század első harmadáig.

A nagyszombati Telegdi-féle nyomtató műhely a fentebb ismertetett evangéliumi képsorozat mellett további olyan könyvdíszekkel, iniciálésorozatokkal és betűsorozatokkal is rendelkezett, amelyek ugyancsak a Singriener-officina készletéből származhattak.

Soltész Zoltánné¹⁸ ismertette azt a szintén az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában megtalálható ismeretlen, 1559-ben nyomtatott és a következő esztendőre szóló gazdagon illusztrált falinaptár-töredéket (5. ábra),¹⁹ amelyen ugyanaz a Szentlélek eljövételét ábrázoló (61×54 mm) fametszet (6. ábra)²⁰ található, mint az Oláh Miklós által összeállított esztergomi katolikus egyházmegyei istentisz-

¹⁷ VÖGELIN, Johann: *Almanach [für das Jahr 1540.]* – (In fine: Greduct zu Wien durch Hans Syngrünier. [1539]. Jelzete az OSzK-ban: Ant. 1452. Lásd még SEETHALER: *i. m.* (5. jegyzet) 73., BNH Cat. V 340.

A falinaptárban előforduló evangéliumi illusztrációkkal kapcsolatban l. GOLLOB, Hedwig: *Studien zur deutschen Buchkunst der Frühdruckzeit.* Leipzig, 1954. 107. Abb. 62a–62d.

¹⁸ SOLTÉSZ, Elisabeth: *Ein unbekannter Wandkalender der Wiener Jesuitendruckerei... (1560).* = Gutenberg Jahrbuch 1976. 264–269.

¹⁹ FABRICIUS, Paulus: *Almanach... auff das jar nach Christi Jesu geburt 1560.* [Wien, 1559.] Jelzete az OSzK-ban Ant. 9210. Lásd még SEETHALER: *i. m.* (5. jegyzet) 91., BNH Cat. F 52.

²⁰ Hung. Typ. I.: 542. 1/64 számú illusztráció.

teleti rendtartást tartalmazó, *Ordo et ritus* címen,²¹ a bécsi Jezsuita-nyomdában, 1560-ban megjelentetett mű címlapján (8. ábra). Ezért úgy vélte, a falinaptár előállítója a bécsi Jezsuita-nyomda lehetett.

Soltész Zoltánné a teljes Singriener-féle nyomdai felszerelést nem ismerhette. Akkori lehetőségei szerint csupán a jezsuiták által kiadott műben található illusztráció és betűtípusok ismeretében határozhatta meg a csonka falinaptár nyomtatóját. Álláspontunk szerint azonban csak a betűtípusok és a díszek alapján, nem minden esetben lehet elegendő biztonsággal azonosítani az impresszum adatokkal nem rendelkező dokumentum megjelentetőjét. Az azonos betűtípusokkal és könyvdíszekkel dolgozó műhelyek esetében mindig a szóba vehető nyomdászra jellemző, dátumhoz köthető tipográfiai sajátosságokra, továbbá kinyomtatott munkáinak tartalmi jellegzetességeire is figyelemmel kell lenni. Ezek ismeretében lehet a vizsgált nyomda termékeként a csonka, vagy impresszum nélküli nyomtatványt nagy biztonsággal meghatározni. Véleményünk szerint éppen ezért a gazdagon díszített falinaptár kinyomtatója 1559-ben nem lehetett az akkor induló Jezsuita officina, hanem azt minden valószínűség szerint a nyomdászmesterségben járatos ifjabb Singriener jelentette meg. Ugyanis a nyomdai tevékenységet 1559-ben megkezdő jezsuiták nem üzleti szempontok szerint kívánták műhelyüket üzemeltetni, saját kiadói politikájukat megvalósítani, hanem a tridenti zsinaton megfogalmazottak szellemében, az egyre jobban terjedő protestantizmus megállításának céljából állították fel officinájukat, remélve így a katolikus egyház vallási és kulturális vezető szerepének visszaszerzését, ill. megőrzését. A protestáns nézetek nagyarányú, gyors elterjedését segítő tipográfiai sikere láttán ezért szorgalmazhatta a nyomda felállítását és folyamatos működését még saját keretéből évi meghatározott pénzüsszeggel I. Ferdinánd,²² valamint a jezsuita rend előjárója és a kollégium rektora, a spanyol származású Johannes Victoria. Az 1559 és 1565 között kiadott nyomtatványaik döntően teológiai és filozófiai tartalmú művek voltak. Éppen ezért a jezsuita kiadványok közé nem illik a gazdagon illusztrált kétszínnyomással 1559-ben készült, 1560. esztendőre szóló falinaptár.

Ezek a kiadványok nem igényeltek gazdagon díszített megjelenítést. Nem is voltak azok. Az általuk kiadott műveket többségében visszafogottság, szerény tipográfiai kivitelezés jellemzi, ahol a szöveg tartalma a fontos. A kiadvány tipográfiai egyhangúságát jobbra néhány iniciálé szerepeltetése oldja fel, amelyet a jellegzetes, a nyomda jelvényeként alkalmazott „IHS” embléma eltérő méretű és formájú változata, a Habsburg uralkodót szimbolizáló címer egészít még ki.²³ Ezzel szemben mind a gazdagon illusztrált naptár, mind az Oláh Miklós

²¹ *Ordo et ritus*. Jelzete az OSzK-ban: RMK III 474/1. Lásd még VD 16 A 710.; BNH Cat. O 108.

²² GRODIG, Moriz: *Die Buchdruckerei des Jesuitenkollegium in Wien (1559–1565)*. Wien, 1909. 4–5.

²³ Nincs ismeretünk arról, hogy más kiadványaikban is alkalmazta volna a bécsi Jezsuita-nyomda a kétszínnyomás technikáját. A tipográfiájukból kikerült egyszerű megjelenésű nyomtatványok közül ezért tűnik ki Oláh Miklós fentebb ismertetett munkája. Nagy valószínűséggel a kötetet megjelenítő, és annak jelentős anyagi költségeit magára vállaló Oláh Miklós igényelhetette a gazdagabb ti-

által összeállított *Ordo et ritus* című munka kétszínnyomással készült. E technikai eljárás alkalmazása a nyomdász mesterségben szakavatott szakember közreműködését feltételezi, vagyis mindkettő nyomtatvány magas szakmai gyakorlattal rendelkező nyomdász munkáját bizonyítja. Az említett két nyomtatványt a Singriener-nyomda által használt betűtípusokkal szedték. Az impresszum tanúsága szerint az esztergomi katolikus egyházmegye szertartáskönyvét a jezsuiták épületében működő tipográfiában nyomtatták ki 1560-ban. Oláh Miklós ajánlása szeptember elsején kelt. Magának a nyomdai munkának a kivitelezésében – nevének elhagyásával – olyan szakember működhetett közre, mint az ifjabb Singriener, vagy Raphael Hoffhalter. Kettőjük közül az utóbbi tipográfus mellett szólnak erősebb érvek. A jezsuiták már 1559. októberében szükségesnek tartották, hogy a nyomdászat mesterségében jártas, a kollégium falain kívül élő szakembert találjanak, aki faktorként segíti a Jezsuita-officina munkálatait. Ezt a szakembert Raphael Hoffhalter személyében találták meg.²⁴ Nem tudjuk pontosan, hogy Hoffhalter mikor kapcsolódott be a jezsuita nyomtatványok megjelenítésébe, de a bécsi rendtartománynak a római központ számára küldött 1561. január 1-jei jelentése „In typographia praefectus est Raphael Hoffalter [!] civis viennensis et bonus” említi őt.²⁵

Meglátásunk szerint Raphael Hoffhalternek az *Ordo et ritus* nyomdai munkálataiban való közreműködését erősíti még, hogy már korábban, az 1558. évben Bécsben breviáriumot²⁶ jelentetett meg az esztergomi érsekség számára. A szép kivitelű, ugyancsak kétszínnyomással készült munka elnyerhette a főpap tetszését. Ezért kérhette fel Oláh az akkorra már elismerést kívívó, neves bécsi nyomdászt az általa összeállított esztergomi szertartáskönyv kinyomtatására. Raphael Hoffhalter személyes közreműködését megerősíti még a mű egyik, a bécsi Österreichische Nationalbibliothek gyűjteményében fellelhető példánya²⁷ végén található számozatlan füzet, amelyet a tipográfus saját nyomdai készletével utóbb szedett ki. Ez a négyleveles füzet a szertartáskönyv használatát segítő, ahhoz készített indexeket tartalmazza.²⁸ További sikeres együttműködésüket bizonyítja, hogy szín-

---

pográfiai kivitelezést. A nyomdász mesterségben jártas szakember a piros és fekete színnyomás, valamint az archaikus fraktúr típus fejezetcímeként való alkalmazásával a középkori liturgikus könyvek stílusát követte.

²⁴ WITTMANN, Reinhard: *Frühes Druck- und Verlagswesen der Jesuiten*. = Ein Desiderat der Forschung. Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich 2002. 5–6.
<http://www.buchforschung.at/>.

²⁵ *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. J. I. (1551–1600)*. Collegit et editit Ladislaus LUKÁCS S. J. Romae, 1978. /Monumenta Historica Societatis Iesu 117./ 81.

²⁶ VD 16 B 8145, *RMK* III. 447, *Breviarium secundum usum almae ...ecclesiae Strigonien*. Viennae Austriae, per Raphaelem Hoffhalter, 1558.

²⁷ Jelzete az Österreichische National Bibliothekben (ÖNB): 20.Da.150.

²⁸ Az esztergomi szertartáskönyv terjedelme 23 füzet (a^4-c^4 , $A^4-T^4V^{3+1}$). Az utolsó V jelű füzet három levelére nyomtattak, a negyedik levél üresen maradt. A Hoffhalter-nyomda készletével nyomtatott jelzés nélküli füzetet a V_3 és V_4 levelek közé kötötték be. Eszerint az *Ordo et ritus* teljes terjedelme a^4-c^4 , $A^4-T^4V^{3+1}$ [ ]⁴.

tén az 1560-as esztendőben, feltehetően az előzőekben említett mű kinyomtatását követően a jezsuiták épületében ugyancsak Hoffhalter nyomtatta ki Oláh Miklós: *Catholicae ac Christianae ... religionis praecipua quaedam capita de sacramentis*²⁹ című munkáját. Az impresszumban ekkor már a Jezsuita-nyomda említése mellett föltüntette a nevét is. Ráadásul Raphael Hoffhalter a következő esztendőben Oláh Miklósnak ezt a fontos, a meggyengült katolikus egyház újjászervezését és az ellenreformáció programját közzétevő munkáját újból megjelentette immár saját készletével, a saját neve alatt.³⁰ Ezen ismeretek alapján különösen érdekes az a körülmény, hogy miközben Raphael Hoffhalter, aki rendelkezett saját nyomdai készlettel 1560 és 1561 között a bécsi jezsuiták épületében a Singriener eredetű nyomdai felszereléssel nyomtatott, miközben maga a Singriener-tipográfia 1562-ig még párhuzamosan működött a császárvárosban.

Mindezek figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy 1560 szeptemberében a Szentlélek eljövételét ábrázoló, Singriener-nyomda készletéből származó fametszet³¹ már a Jezsuita-tipográfia birtokában volt. Feltételezhetően a falinaptáron ugyancsak előforduló Kálvária-metszettel (7. ábra),³² valamint a Singriener-féle betűtípusok ([8 mm, A]³³, 108A,³⁴ 85A,³⁵ 108K³⁶) néhány sorozatával együtt egy időben került oda. Ezek a nyomdai felszerelések a jezsuiták tulajdonából kerültek utóbb át a nagyszombati Telegdi-féle officina készletébe.

A Singriener-, a bécsi Jezsuita- és a Telegdi-nyomda betűtípusainak összehasonlításából megállapítható, hogy míg a két bécsi műhelyben alkalmazott fentebb említett betűfajták pontosan egyezők, addig a nagyszombati Telegdi-féle nyomdában alkalmazott ugyanezen betűsorozatokon végrehajtott számos kiegészítés és változtatás miatt az eredeti betűtípusok némileg eltérő, egyéni jelleget kaptak (15–30. ábrák). A hiányos, más betűtípusból pótoltt betűsorozatoknál ezért változott meg a húszsorméret, amint ez jól látható az eredetileg 108 mm-es antikva betűtípusnál (20–23. ábrák).

A Singriener-féle evangéliumi illusztrációk magyarországi utóéletének nyomon követése is bizonyítja, hogy a bécsi Jezsuita-nyomda, amely jelentős számú könyvdíszsel rendelkezhetett, kiadványaikban azok legtöbbszörét mégsem használta fel. A Singriener-tipográfia illusztrációinak számos eleme többnyire később csak a nagyszombati katolikus kiadványokat díszítette. Ilyen például az a két darab címlap-

²⁹ VD 16 O 530, RMK III. 473, OLÁH Miklós: *Catholicae ac Christianae... religionis praecipua quaedam capita de sacramentis*. Viennae Austriae, in aedibus Collegii Societis Iesu, excudebat Raphael Hoffhalter, 1560.

³⁰ VD 16 O 531, RMK III. 484, OLÁH Miklós: *Catholicae ac Christianae... religionis praecipua quaedam capita de sacramentis*. Viennae Austriae, excudebat Raphael Hofhalter, 1561.

³¹ Hung. Typ. I.: 542. I/63.

³² Hung. Typ. I.: 542. I/64.

³³ Hung. Typ. I.: 557. IX/1A.

³⁴ Hung. Typ. I.: 559. IX/3A

³⁵ Hung. Typ. I.: 562. IX/7A

³⁶ Hung. Typ. I.: 560. IX/4K

keretként alkalmazott női³⁷ és férfi³⁸ alakot formázó herma, amely még sértetlen állapotban díszítette ifjabb Singriener 1558-ban kiadott Paulus Fabricius: *Almanachjának* címlapját (9. ábra).³⁹ Ezek a keretdíszek úgyszintén 1560-tól kerülhetek át a jezsuiták felszerelésébe, ahol mai ismeretek szerint nem alkalmazták őket. Onnan juthattak a Telegdi-féle tipográfia készletébe. Ott az esztergomi rituálé átdolgozott és bővített 1583-as nagyszombati kiadásának címlapját (10. ábra)⁴⁰ keretezték. Sorsuk további alakulását nem ismerjük.

Ugyancsak a Singriener műhely tulajdonából kerülhetek át a bécsi jezsuiták készletébe, majd onnan tovább a nagyszombati katolikus nyomtató műhelybe azok a fejlécek és záródíszek,⁴¹ amelyek egykor Pesti Gábor 1536-ban, Bécsben kiadott *Új Testamentumát*⁴² díszítették. A nagyszombati nyomda megszűnését követően magyarországi használatuknak nincs további nyoma.

A nagyszombati Telegdi-féle katolikus nyomdában alkalmazott iniciálésorozatok kapcsán a szakirodalomban már korábbról tudott volt néhányuk bécsi előzménye.⁴³ A bécsi jezsuiták által megjelentetett nyomtatványokban előforduló iniciálék vizsgálata⁴⁴ alapján megállapítható volt, hogy a Telegdi-nyomda többi iniciálésorozata is összefüggésbe hozható egyrészt a Singriener-féle, másrészt a Jezsuita-officinával.

A fentebb ismertetett könyvdíszekhez hasonlóan a nagyszombati Telegdi-féle tipográfia 12 iniciálésorozata közül négy⁴⁵ biztosan a Singriener-féle nyomda készletéből származik, és ugyanúgy 1560-tól kerülhetek át a bécsi jezsuita műhely

³⁷ Hung. Typ. I.: 549. II/1.

³⁸ Hung. Typ. I.: 539–540. II/2. Az 1583-ban, Nagyszombatban alkalmazott metszeten a női alak reneszánsz vázát formázó fejdíszének jobboldali része hiányos, sérült.

³⁹ (FABRICIUS, Paulus): *Almanach durch Paulum Fabricium Rö. Khay. Mait. Mathematicum und der Ertzney Doctorem auff das Jar nach Christi Jesu Gebürt 1559.* Wienn (1558.) durch Hanns Syngriener. Jelzete az ÖNB-ben: 291.865-B Rara.

A keretdísz alsó része – volutákkal díszített szárnyfejek, közepén az osztrák és bécsi címerekkel (9. ábra) – önállóan továbbélt és 1623-ban Pozsonyban az Érseki-nyomda használatában volt. V. Ecsedy Judit szíves szóbeli közlése alapján, akinek ezúton is köszönöm a tanulmányom megírásához nyújtott szakmai segítségét.

⁴⁰ RMNy 528.

⁴¹ Hung. Typ. I.: 552. IV/1–4.

⁴² RMNy 16.

⁴³ A sávozott alapú, puttókkal és népies alakokkal díszített (22×23 mm-es) 3. iniciálésorozatról korábban tudott volt már, hogy az azonos a Singriener nyomda 1549-ben alkalmazott iniciálésorozatával. (Hung. Typ. I.: 178–179.; 554. VI/3).

⁴⁴ Az OTKA programnak köszönhetően a prágai nemzeti könyvtárban és a Strahov monostor gyűjteményében megvizsgált bécsi, 16. századi jezsuita nyomtatványokban előforduló iniciálékat összevettem a nagyszombati officina kiadványaiban alkalmazott iniciálékkal. Ennek alapján állapíthattam meg, hogy a jezsuiták által 1559–1567 között nyomtatott kiadványokban a nagyszombati műhely hat sorozata (7. jegyzet. 553–556, VI/2, 3, 4, 5, 6, 10) ismerhető fel.

⁴⁵ Hung. Typ. I.: 553–554. VI/1–3, 11.

birtokába. A nagyszombati katolikus műhely további két⁴⁶ iniciálésorozata a jelenlegi ismeretek szerint csak a bécsi Jezsuita-nyomda kiadványaiban fordult elő. Valószínűleg a Singriener-féle készlet mellett még más helyi beszerzési forrásból is vásárolhatták a jezsuiták. Miként a nagyszombatiak sem csak a bécsi Jezsuita-nyomdából, illetve közvetve a Singriener-féle nyomtatóműhelyből származó iniciálékkal voltak felszerelve.

Az első magyarországi katolikus officina iniciálékészletének szétszóródása a 16. század végén megkezdődött. 1598-tól mind a Singriener-féle, mind a csak a bécsi jezsuiták által használt iniciálésorozatok egyes darabjai föltűnnek Johannes Manliusnak az akkor még evangélikus Nádasdy-család által patronált (sopron)-keresztúri (Németkeresztúr, Deutschkreuz, ma Ausztria) és sárvári birtokán nyomtatott kiadványaiban.⁴⁷ Miközben megállapítható, hogy Johannes Manlius nem közvetlenül Bécsből szerezte be nyomdai felszerelését, további kutatást igénylő feladat annak tisztázása, hogy miképpen kerülhettek az evangélikus Manlius tipográfiájának tulajdonába az első magyarországi katolikus nyomda készletéből ezek az iniciálék?

A Telegdi-officina nyomda-anyaga 1609-es megszűnését követően csak töredékében került a Forgách Ferenc által a következő évben alapított pozsonyi érseki nyomdába. A nagyszombati nyomtatványokban előforduló néhány iniciálé⁴⁸ ismerhető fel a Bethlen Gábor által 1623-ban alapított gyulafehérvári Fejedelmi-nyomda készletében, amelyet az erdélyi fejedelem az 1610-ben alapított pozsonyi katolikus-nyomdából vitt magával előbb Kassára, majd fejedelmi székhelyére, Gyulafehérvárra.⁴⁹ Szinte csak ezek bizonyítják, hogy a Telegdi-féle műhely bizonyos fadúcai akkor még megvoltak, amikor a menekített Forgách-féle nyomda Nagyszombatba került – ahonnan Bethlen azután elszállíttatta.⁵⁰

⁴⁶ Hung. Typ. I.: 554–555. VI/4–5. iniciálésorozatok.

⁴⁷ Johannes Manlius 16 féle iniciálésorozata közül 1598-tól a korábban a bécsi Jezsuita-tipográfia készletéből Nagyszombatba került „b”, sérült „g” (**A** betű) és „k” (**M** betű) sorozatok egyes betűit, 1604-től pedig a Singriener-féle készletből származó „c” sorozatba tartozó **L** betűt alkalmazta Manlius (ZSIGMONDY Árpádné: *Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575-1605)*. = Az OSzK Évkönyve 1982–1983: 340–345; vö. Hung. Typ. I.: 555. VI/5 és 594. VI/3. Manlius halálát követően, 1605-től a Farkas Imre működtette nyomda is alkalmazta a bécsi jezsuita eredetű, a nagyszombati Telegdi-féle officinából származó (Hung. Typ. I. 555. VI/5 iniciálésorozat **A**, **B**, **D**, **N** és **Q** betűit Keresztúron (1604–1610), valamint Csepregen (1627–1633) vö. Hung Typ. II.

⁴⁸ Hung. Typ. I.: 554–556. A Telegdi-nyomda VI/3. sorozat erősen kopott **I** betűje, a VI/5 sorozat második **A** betűje, a VI/7 sorozat **E** betűje és a VI/11. sorozatba tartozó, ám nagyszombati nyomtatványban nem szereplő, eredetileg a Singriener-officina készletébe tartozó **A** betű föltűnik az 1636-ban Gyulafehérvárott kiadott *Öreg Graduálban* (RMNy 1643).

⁴⁹ V. ECSEDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623–1636)*. = Az OSzK Évkönyve 1974–1975. 349–421.

⁵⁰ V. Ecsedy Judit szíves szóbeli közlése alapján.

MELLÉKLET

Táblák¹

Bécs
Singriener nyomda

Nagyszombat²
Telegdi nyomda

Bártfa³
Klöss nyomda

1. És mikor Jézus onnét tovább megy, látott egy embert ülni a vámszedő helyen a kinek Máté volt a neve, és monda néki: Kövess engem! És az felkelvén, követé őt. (Máté. 9, 9.)

1.

2. A szőlőmunkásokról szóló példabeszéd (Máté. 20.)

1.

2.

3. A magvetőről szóló példabeszéd (Luk. 8, 5–11.)

2.

3.

¹ A képfeliratok a Singriener-féle falinaptár-töredéken szereplő bibliai hivatkozások szerint készültek. Amikor ez nem volt lehetséges V. Ecsedy Judit meghatározását (Hung. Typ. I. 176–177.) alkalmaztuk.

² Hung. Typ. I. 539–540. I/24, 25, 51, 36, 37, 26, 50, 47, 38, 45, 39, 56, 41, 54, 55, 31, 16.

A 4. és a 18. sz. kép rossz állapota miatt kimaradt a Hung. Typ. I. felsorolásából.

³ Farkas Ágnes gyűjtése a bártfai Klöss-nyomda evangéliumi képei: Hung. Typ. II. I/92, 50, 59, 60, 76, 77, 78, 61, 62, 63, 79, 89, 80, 88, 82, 87, 69, 70, 66.

Bécs
Singriener nyomda

Nagyszombat
Telegdi nyomda

Bártfa
Klöss nyomda

4. A vámszedő pedig távol állván, még szemeit sem akarja az égre emelni, hanem veri mellét, mondván: Isten, légy irgalmas nékem bűnösnek! (Luk. 18, 13.)

4.

5. Jézus apostolok csoportjával.

3.

6. A gazdag ember és Lázár nevű koldus példázata. (Luk. 16, 19–24.)

4.

5.

Bécs
Singriener nyomda

Nagyszombat
Telegdi nyomda

Bártfa
Klöss nyomda

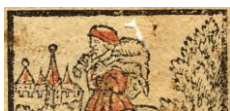
7. A vízkóros meggyógyítása (Luk. 14, 1–4.)

5.

6.

8. Az elveszett bárány példázata. És ha megtalálta, felveti az ő vállára, örülvén. (Luk. 15, 4–6.)

6.

7.

9. Jézus megkísértése. Ha Isten fia vagy, mondd, hogy e kövek változzanak kenyerekké. (Máté. 4. 3.)

7.

8.

Bécs
Singriener nyomda

Nagyszombat
Telegdi nyomda

Bártfa
Klöss nyomda

10. Más szemében meglátja a szálkát, a magáéban nem látja a gerendát (Máté. 7, 3.)

11. Óh asszony, nagy a te hited! Legyen néked a te akaratod szerint. És meggyógyul az ő leánya attól a pillanattól fogva. (Máté. 15. 28.)

8.

9.

12. Ha pedig Isten ujjával űzöm ki az ördögöket, kétség nélkül elérkezett hozzátok az Isten országa. (Luk. 11, 20.)

9.

10.

Bécs
Singriener nyomda

Nagyszombat
Telegdi nyomda

Bártfa
Klöss nyomda

13. A csodálatos halfogás. És ő bemenvén az egyik hajóba, a mely a Simoné vala, kéré őt, hogy vigye egy kissé beljebb a földtől: és mikor leült, a hajóból tanítá a sokaságot. (Luk. 5, 3)

10.

11.

14. Akkor írástudók és farizeusok jönnek Jézushoz, Jeruzsálemből (Máté. 5. helyesen Máté. 15. 1)

11.

12.

15. Jézus egy apostollal és a farizeusokkal.

12

13.

Bécs
Singriener nyomda

Nagyszombat
Telegdi nyomda

Bártfa
Klöss nyomda

16. Mikor pedig beméne Jézus Kapernaumba. (Luk. 7, 1–10.)

14.

17. És ímé egy vízkóros ember vala ő előtte. (Luk. 14, 1–4.)

18. A farizeusok megkérdezték Jézust: Mester, melyik a nagy parancsolat a törvényben? (Máté. 22. 34–47.)

Bécs
Singriener nyomda

Nagyszombat
Telegdi nyomda

Bártfa
Klöss nyomda

19. Kelj föl, vedd a te ágyadat, és eredj haza. (Máté. 9. 6)

13.

15.

20. Mikor pedig beestveledék, monda a szőlőnek ura az ő vincellérjének: Hívd elő a munkásokat, és add ki nékik a bért, az utolsóktól kezdve mind az elsőig. (Máté. 20, 8.)

14.

16.

21. Jézus a galileai Kánába mene... És volt Kapernaumban egy királyi ember, a ki-
nek a fia beteg vala. (Ján. 4, 46–4, 54.)

15.

17.

Bécs
Singriener nyomda

Nagyszombat
Telegdi nyomda

Bártfa
Klöss nyomda

22. Fizesd meg nékem, a mivel tartozol. (Máté. 18. 28.)

16.

23. A hitetlen Tamás.

17.

18.

24. Ha csak ruháját illetem is, meggyógyulok. (Máté. 9. 21.)

18.

19.

25. Jézus közeledtek Jeruzsálemhez. (Máté. 21. 1–7.)

19.

20.

Ábrák

1. ábra. Az 1556. évre készített, latin nyelvű falinaptár felső részét díszítő, Bécs városát ábrázoló fametszet töredéke (két részből összeillesztve)

2. ábra. Az ifjabb Singriener neve a naptártöredéken

3. ábra. Singriener-nyomda 1556-ra szóló naptár-töredékének részlete

4. ábra. Johann Vögelin 1540-re szóló kalendáriuma idősebb Johann Singriener kiadásában

5. ábra. Paulus Fabricius 1560-as évre szóló kalendárium, amelynek jobb felső sarkában látható a Telegdi-féle officinában később alkalmazott két fametszet.

6. ábra. A Szentlélek eljövetele metszet a Telegdi-nyomda készletéből (RMNy 671)

7. ábra. Kálvária-kép a Telegdi-nyomda készletéből (RMNy 632)

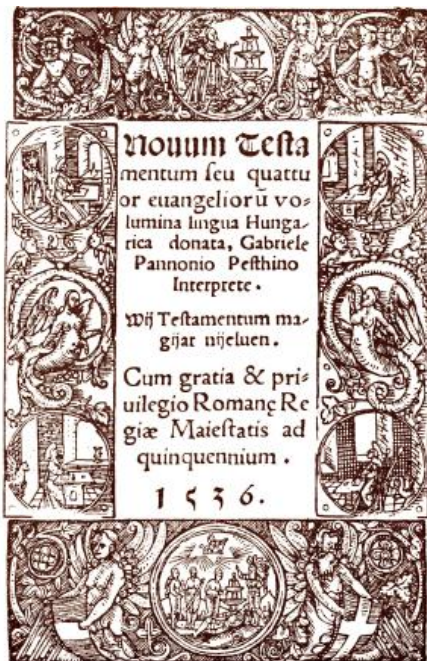

8. ábra. A Szentlélek eljövetele metszet az Ordo et ritus (RMK III 474) címlapján

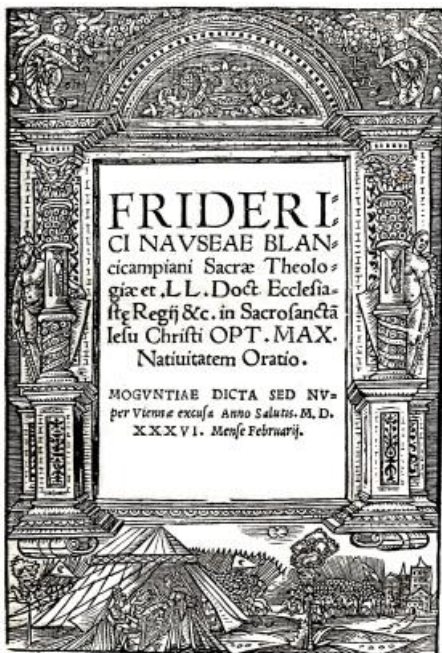
Címlapkeretek

9–10. ábra. Paulus Fabricius bécsi kiadású Almanachjának címlapját díszítő női és férfialakos keretdísz úgyszintén megtalálható az esztergomi szertartáskönyv 1583-as nagyszombati (RMNy 528) kiadásának címlapján

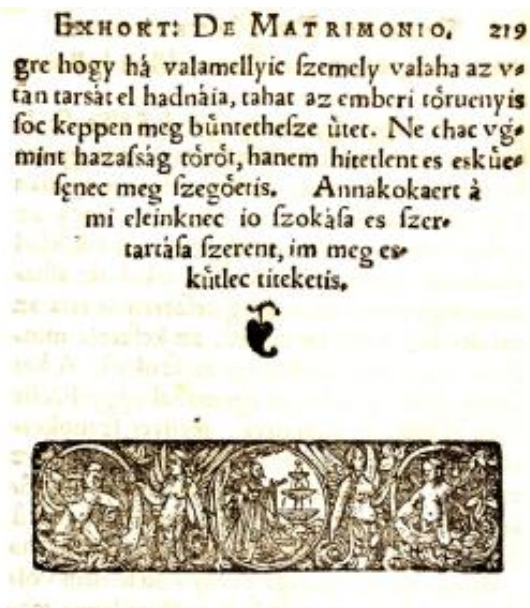
11. ábra. A Pesti Gábor-féle Újtestamentum címlapkerete (RMNy 16), melynek néhány alkotóeleme fölismerhető a bécsi Jezsuita- és a nagyszombati Telegdi-nyomda kiadványaiban

12. ábra. A Singriener-nyomda 1536. évi kiadványának címlapkerete

13. ábra. Singriener-nyomda címlapkereteiből összeillesztett keret a Jezsuita-nyomdában nyomtatott Draskovits mű 1559-es kiadásának címlapján

14. ábra. A Singriener-nyomda záróléce a Pesti Gábor-féle Új-testamentum (RMNy 16) címlapkeretében felül és az esztergomi szertartás-könyv 1583-as nagyszombati kiadásában (RMNy 528) f2a

Betűsorozatok

A [8,5]A kiemelőtípus, amelyet a Singriener-, a bécsi Jezsuita- és a Telegdi-nyomda egyaránt alkalmazott

ABCDEFGGHIK
KLM MN OÓPR
STV VYZ -=

15. ábra. A nagyszombati Telegdi-féle nyomda kiemelőtípusa (Vö: Hung. Typ. I.: 557. IX/1A 8 mm)

16. ábra. Az ifjabb Singriener 1555-ben nyomtatott naptárának töredékén található [8,5]A kiemelőtípus

IOANNIS REVCH
LINPHORCENSIS SCAENICA PRO
GYMNASMATA, HOCEST LV
DICRA PRÆEXERCIT
TAMENTA.

17. ábra. Idősebb Singreiner által 1523-ban alkalmazott [8,5]A kiemelőtípus

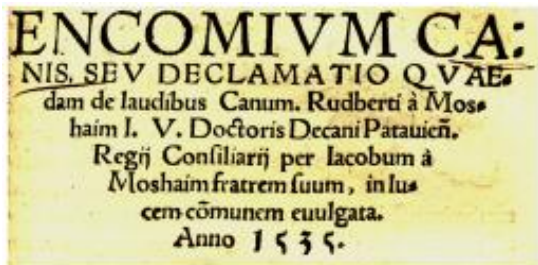
ORDO ET RI
TVS SANCTAE METROPO.

18. ábra. A Jezsuita-nyomdában 1560-ban alkalmazott [8,5]A kiemelőtípus

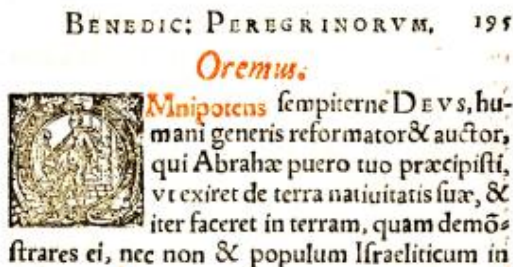
SPECTABILI AC
MAGNIFICO DOMINO DO
MINO, NICOLAO PAALFFI DE ERDŐN,
Comiti Comitatus Posoniensis, Generali, ac
supremo Capiteano partium cis Danubiarum
Regni Vngariæ, Necnon supremo Cubiculari
orum Magistro Sac: Cæs: Regiæq: Maiest:
ac eiusdem Consiliario &c. Domino
patrono suo obsequian
dissimo,

19. ábra. A nagyszombati Telegdi-nyomda 1589. évi kiadványában szereplő [8,5]A kiemelőtípus (RMNy 632)

22. ábra. Idősebb Singreiner által 1535-ben alkalmazott 108A szövegtípus (Ant 3769)

23. ábra. A nagyszombati Telegdi-nyomda 1583. évi kiadványában (RMNy 528) alkalmazott 110A szövegtípusa

A 85A szövegtípus, amelyet a Singriener-, a bécsi Jezsuita- és a Telegdi-nyomda mindegyike alkalmazott

24. ábra. A nagyszombati Telegdi-féle nyomda 85A szövegtípusa (Vö: Hung. Typ. I.: 562. IX/7A 85)

mintha az írásnac egyik helye ellenkednéiec à ma-
fikcal, egybe tudnóioc hozni, es beketetni. Hag-
gyuc fizent Agostonra azt, kinec à te nem Euan-
gelicus atyadfiates sokat tulajdonétnac, es maid
előnkbe rakia ű, mint lehelsen aiandekis, az io
chelekedetnec iutalmis. Egbe kőfzörűli az írás-
nac helyeit, es meg bizonéttya hogy mind aians
dèc f-mind bér: Es hogy midõn azt mondgyuc,
hog à mi chelekedetünkértis adgya, aiandekonis
adgya lsten az óróc életet, è két mondas nem el-
lenkedic egymással. Szollyon deákul előfzör, es
az vtan mondgyuc meg magyarul, mit befzél.
Igj ir azert egygüt.

Arualibus fratribus. Titulo.	3.
Auguriis. Titulo.	4.
Aedilibus plæbeis. titulo.	z8.
Cybeles sacerdotibus. titu.	1z.
Consulibus. titu.	zz.
Censoribus creatis. titu.	3z.

25. ábra. Idősebb Singreiner által 1522-ben alkalmazott 85A szövegtípus (Ant 3261)

16 Nouébr. Galli cõf. Sigism. reg.
17 Marthę hospitię dñi Florët. epi.
18 Luca Euangelistę. Sol in ScorP.
19 Columbani Presbyteri.
20 Caprasij martyrıs.
21 Vndecimmillium uirginum.
22 Seuerij Episcopi & Confess.
23 Seuerini Episcopi & cõ. & mar.
24 Maglorij Episcopi & confess.
25 Crispini & Crispiniani marty.
26 Demetrij martyrıs.

26. ábra. A Jezsuita-nyomdában 1560-ban nyomtatott Ordo et ritus (RMK III 474) 85A szövegtípusa

Errata libri de imaginibus.

Folio 6. linea 14. pro belsõ, pone kilsõ Fol: 22. linea 13 ad marg: pone Tom: 4. Actio: 6. Fol: 23. linea 26. pro quamuis, pone quauis. Fol: 41. linea 25. pro frotasa, lege fotalaga. Eodem fol: lin: 21. pro Coera incremando, lege cera concrepando Fol: 55. in marg: pro Cent: 5. lege Cent: 6. Fol: 57. in marg: pro Act: 6. lege Act: 7. Fol: 103. linea 19. in marg: pone Col: 1. Fol: 108. linea 20. pro mauokat, lege magokat. & linea 21. pro gala lege vala. Fol: 128. linea 16. pro Beselees pone Beseleel lbidem linea 19. pro holog pone dolog. Fol: 136. in marg: pro Math: 9. pone 4. Fol: 139. linea 7. pro mezelen, pone mezeten. Fol: 164. linea 6. pro kerefet, pone kerezetet. Fol: 171. linea 24. pro ne pone nem. Fol: 173. linea 6. post dictionem Doctõris, pone Serenusnac. Fol: 175. lin: 23. pro affiatibus, pone affaibus. Fol: 187. linea 17. pro es, pone ez. Fol: 192. linea 5. pro ielenleget, pone ielenlegetet. Fol: 230. linea 25. pro kerefztyeneknel, pone kerefztyenekl, Fol: 301. linea 7. pro keep, pone kepet.

27. ábra. A nagyszombati Teledi-nyomdában 1589-ben alkalmazott 85A szövegtípus (RMNy 632)

RITVS BAPTIZANDI
ORDO IN
BAPTIZANDO SER-
VANDVS.

IN PRIMIS ubi baptizandum des-
ferentes ante fores templi constiterint,
Sacerdos sciscitetur, an forte (necessitudo
te ita flagitante) baptizatus fuerit.

Si compererit baptizatum esse, interroget dñs

31. ábra. A nagyszombati
Teledi-nyomdában 1583-ban
alkalmazott 110K szövegtípus
(RMNy 528)

Iniciálésorozatok

REVERENDISSIMO DOMINO DO-
mino NICOLAO d: Gerendi Transilvanen. Episcopo, Sa-
cræ Romanorum, Hungariæ & Bohemiar. &c. Regiæ Maie-
statis. intimo Cõsiliario, Domino & Patrono primario,
& obseruantissimo &c. GEORGIVS Reicher-
storffer Eiusdẽ Maiestatis Regiæ, Secretarius
& Cõsiliarius, felicitatem omnẽ precatur.

In dignum de te stabile q; apud omnes nationes fa-
cinus est, Antistes Reuerendissime erranti, palan-
tiq; viam non ostendere, maiore tamen ille erran-
tem deuinxerit beneficio, qui compendiosam, re-
cta q; eo quo cupit deferentẽ demonstrauerit. Quã-
obrem magno mihi in honore precio q; habendi
esse cõsentur hñ qui perultrata, cognitaq; tota ista mundi Machi-
na, & compage in breuif. imo quasi charce spatio tot regna regio-
nes, gẽtes, nationes, varia diuersaq; populorum instituta, ac mo-

32. ábra. Idősebb Singriener
1541-es kiadványában
(App H 281) a 85A betűtípus és
az I betűs iniciálé látható

Incipit Obsequiale seu Baptismale ser-
cundum chorum alme Ecclesie
Strigoniens. Initium san-
cti Euangelij secun-
dum Joannem.

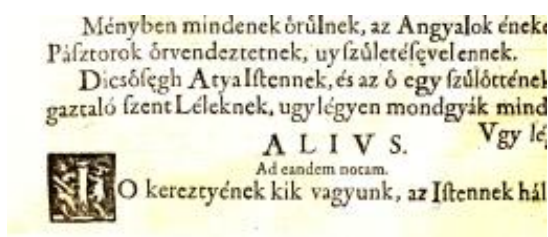

In principio erat uerbũ, & uerbum
erat apud Deum, & Deus erat uer-
bũ, hoc erat in principio apud Deũ.
Omnia per ipsum facta sunt, & sine
ipso factum est nihil. Quod factum
est in ipso, uita erat, & uita erat lux hominum. Et

33. ábra. A Jezsuita-nyomda
1560-ban kinyomtatott
Ordo et ritus című
(RMK III 474)
nyomtatványában
a Singriener-féle 108A betűtípus
és az I betűs iniciálé látható.

34. ábra. Az 1583. évi nagyszombati nyomtatványban (RMNy 528) a Singriener-féle I betűs iniciálé és a 108A betűtípus.

35. ábra. A Singriener-féle erősen kopott I betűs iniciálé felismerhető a Gyulafehérváron 1636-ban kiadott Öreg Graduálban (RMNY 1643 28.)

36–37. ábra. Az ismert Singriener-féle L betűs iniciálé 1536-ban Pesti Gábor Új Testamentumában (RMNy 16) és a Manlius által 1604-ben kiadott Nagy Benedek: Naeniae quas, inobitvm... című (RMNy 912) műben.

SZILVIA BÁNFI

Das Nachleben der Buchornamente der Wiener Singriener-Typographie (1510–1562) in den ungarländischen Druckereien

In dem Aufsatz wird das Weiterleben der Drucktypen und Druckornamente zwei Wiener Typographien im 16. Jahrhundert, und zwar der Singriener- und der Jesuitendruckerei in den ungarländischen Offizinen der 16–17. Jahrhunderte dargestellt. Aufgrund der Vergleichung der Druckstöcke und der Eigenart ihrer Benützung modifizierte die Verfasserin mehrere Impressumangaben. So stellte sie fest, daß der reich illustrierte und mit einem zweifarbigen Drucken verfertigte Wandkalender mit dem Titel *Almanach ... auff das jar nach Christi Jesu geburt 1560* nicht in der Wiener Jesuitendruckerei, sondern aller Wahrscheinlichkeit nach in der Offizin von Johann Singriener, dem Jüngeren gedruckt worden ist. Sie bewies zugleich, daß das erste gemeinsame Produkt der Jesuitendruckerei mit Raphael Hoffhalter – damals noch ohne Erwähnung seines Namens – das Graner Rituale *Ordo et ritus* war, das mit dem Mitwirken von Miklós Oláh zustande kam.

Laut Prüfung der Letter- und Ornamentsbestände legte die Autorin noch fest, daß einige Typen- und Initialeserien, Illustrationen, Rahmenornamente, sowie die neue Serie der das Evangelium illustrierenden Bilder – angekauft nach 1545 – der ehemals bedeutenden Wiener Singriener-Offizin im Laufe des Jahres 1560 in den Besitz der Wiener Jesuitendruckerei übergangen. Die Wiener Jesuitentypographie war quasi Vermittler in einigen Fällen so, daß die einzelnen Stücke der Singriener-Druckbestandes nicht einmal in ihren Druckwerken auftauchten. Der Druckstock der Wiener Jesuiten, die nach 1565 gezwungen waren ihre Tätigkeit einzustellen, gelang am Ende 1577 nach Tyrnau. Ein Teil des Singriener-Druckstockes ist hier in den Büchern der Telegdi-Typographie zu erkennen. Nachdem das Material dieser Offizin am Ende des 16. Jahrhunderts zerstreut wurde, wanderten einige Stücke der ehemaligen Singriener-Druckerei und die des von den Jesuiten aus anderen Quellen gekauften Druckbestandes weiter. Am Ende des 16. Jahrhunderts, bez. in dem ersten Drittel des 17. Jahrhunderts sind sie in den Druckwerken zu erkennen, die von Johannes Manlius, von Klöss in Bartfeld und von der Fürstlichen Typographie in Karlsburg herausgegeben wurden. Sie kommen sogar im Stock der Akademiedruckerei zu Tyrnau in dem letzten Drittel des 17. Jahrhunderts vor.